

Наталя Яковенко
(Київ)

Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича)

Засвоєння людиною певних індикаторів «членства в групі»¹, як відомо, є надзвичайно плинним. Адже почуття приналежності до тої чи тої спільноти зазвичай перекривається множинністю персональних ідентичностей, зумовлених зв'язками індивіда з соціальним, фаховим чи локальним середовищем, освітою, походженням, статтю і т. д., причому ієрархія значущості цих складників є такою ж мінливою, як і життєві колізії, що в них потрапляє людина. З огляду на практично необмежену варіативність переплетень елементів колективної ідентичності з ідентичністю персонального чи групового типу, свідомість людини постає як складна, перевантажена нюансами система різних за значенністю та частотою актуалізації компонентів. Історикові важко дати раду з миготінням цих мінливостей, оскільки, на відміну від соціолога, він не має змоги запропонувати своїм піддослідним опитувальну анкету. Ми приречені вести діалог лише з текстом джерела, який, окрім зрозумілої неповноти, ще й обтяжений умовностями писемної та освітньої комунікації. Мабуть, найтяжчою у цих випадках є проблема ієрархії згаданих вище компонентів ідентичності, зокрема: 1) котрі з них є сутнісними маркерами «свого-чужого», а котрі – ситуаційною реплікою; 2) котрі засвідчують особисту вразливість на почуття-Ми, а котрі є даниною мовному етикетові свого часу.

Ці труднощі вповні прикладаються й до мого завдання, котре я б назвала спробою отримати від пересічного шляхтича-русина XVII ст. Яна (Йоакима) Єрлича відповідь на питання: «Пане Єрличу, хто ви?». В основу аналізу покладено щоденник самого Єрлича, про який ширше піде мова далі. За «інструментальний» ракурс спостережень служитиме сприйняття Єрличем свого життєпростору, де для автора (як, зрештою, і для кожної людини) зосереджується усе життєво важливе. Відтак, з плину подій він вихоплює й фіксує лише те, що йому або імпонує, або категорично не подобається з перспективи користі/шкоди для цього простору. Ракурс самої селекції, розставлені в що-

деннику знаки «плюс» чи «мінус», а також засоби маркування «своєї території» перетворюють Єрличів життєпростір на цілісну смисловантажену одиницю, і власне вона «розповідає» про ідентичність автора те, чого він сам не вміє розповісти.

Мій «запитальник» спиратиметься на спробу відтворити «мапу життєпростору» Єрлича, зіставляючи її об'єктивні параметри (географічну просторову сітку) з уявними – візуальним та «історико-топографічним» маркуванням території; особливостями її вписання в ширший, понадлокальний, простір; акцентуванням її інтересів та способів позначення «своїх», себто людей, що, з погляду Єрлича, мають до цієї території причетність. Оскільки Єрлича не надто зачепила освіта, «сторонні шуми» тогочасного мовного етикету у щоденнику незначні, себто автор не підганяє свої рефлексії під літературну конвенцію, над ним практично не нависає річпосполитський політичний дискурс, а про барокові естетичні канони він навряд чи й чув. У підсумку варіативність контексту суттєво звужується, і це полегшує «угадкування значень» вжитих Єрличем мовних формул, а подеколи авторські рефлексії прочитуються взагалі замалим не буквально.

До Єрличевих «відповідей» на запропоновану «анкету» ми звернемося далі, а спершу коротко зупинимося на біографії нашого героя та на долі його щоденника.

Непорозуміння з біографією та пригоди тексту

Щоденник Єрлича, виданий друком у 1853 р.², здавна привертав увагу польських та українських істориків завдяки безцінним деталям перебігу козацьких воєн середини – другої половини XVII ст. Цим текстом, зокрема, користувався Микола Костомаров; занотовані Єрличем вірші публікували Володимир Антонович та Михайло Драгоманов і аналізував Іван Франко; неодноразово апелював до інформацій Єрлича Михайло Грушевський³. Як канонізоване цими авторитетами джерело, Єрличів щоденник донині залишається неодмінним елементом студій над козацькими війнами, а згадані вірші («*Пісня про Потоцького*», «*Торжество Війська Дніпрового*» та ін.) – такою ж неодмінною позицією у хрестоматіях староукраїнської поезії. Є й інша причина Єрличевої популярності: це єдиний збережений до нашого часу великий наратив православного шляхтича, пов'язаного родовим корінням та місцем проживання з Волинню і Наддніпрянщиною⁴.

З легкої руки першого видавця, Кароля Вуйціцького, який опублікував щоденник за несправною копією XVIII ст., в біографію Єрлича вкралося безліч недоладностей – їх ось уже півтораєста років традиційно повторюють

усі, хто заторкує його життєпис⁵. Відсилаючи читача до детальної аргументації Ігоря Тесленка, якому вдалося виправити згадані помилки⁶, перекажу тільки уточнену дослідником канву життя Єрлича. Отже, Ян Єрлич народився 19 травня 1598 р. в с. Колимлях [нині Колим'є] під Острогом (про обставини зміни імені мова піде далі). Його батьком був потомствений уже в кількох поколіннях слуга князів Острозьких Олізар Васильович Єрлич, власник Колимлів «з руки» кн. Василя-Костянтина Острозького, а матір'ю – Катерина Григорівна Шашкевичівна Сосницька, що походила з тієї-таки шляхти «Острозького Дому», поєднаної щільними родинно-свояцькими зв'язками. Після поділу у 1603 р. володінь кн. Василя-Костянтина поміж його синами, а особливо після смерті старого князя († 1608), звичний мікросвіт служебної шляхти Острозьких зазнав переконфігурації. Зокрема, за підрахунками Ігоря Тесленка, в одній лиш Острозькій волості між 1603–1620 рр. склад шляхти-зем'ян оновився на 79 відсотків⁷. До числа людей, які з невідомих причин були позбавлені княжої опіки, належав і Олізар Єрлич. З 1606 р. до смерті († 18.V. 1621) він згадується у джерелах уже не як власник Колимлів, а як тимчасовий «державця» (під грошову заставу) певних селищ на Київщині – у володіннях своїх київських свояків Бутовичів, у маєтках київського земського судді Яна Аксака та ін. У такий спосіб майбутній мемуарист перетворився з «волинця» на «киянина»: напередодні війни 1648 р. і сам Йоаким Єрлич, і більшість його численних братів та сестер мешкали по різних селах Київського воєводства.

Проте спокійному сільському життю передувало чимало пригод. Як оповідає сам Єрлич, близько 17-ти років («pod lat 17»), орієнтовно у 1615 р., батько віддав його в «рицарську школу», себто відправив до кварцяного війська, де хлопець мав перебувати під опікою діда з материнського боку Тихона Шашкевича. «Рицарській школі» передувала звичайна. Єрлич побіжно докидає, що опинився у війську, «вийшовши зі школи й звільнившись від неї», а в іншому місці згадує, що «вмів читати й писати по-руськи». На теренах його вірогідної домівки наприкінці XVI – на початку XVII ст. фіксується декілька «руських» шкіл: на Волині – Острозька й монастирська Дерманська⁸, у Києві – якась школа при Михайлівському Золотоверхому монастирі⁹; школа «разных диалектов», гіпотетично заснована 1595 р. при Києво-Печерському монастирі й зреформована 1632 р. Петром Могилою у Лаврський колегіум¹⁰; врешті, школа при Київській міській канцелярії (про своє навчання у ній згадує під 1608 р. київський шляхтич Ян Бінвільський: «На тот час учились в школе у Києве у Василя, писара меского»¹²).

Ігор Тесленко вважає за найвірогідніше місце Єрличевого навчання Острозьку школу¹³. Мені, натомість, здається більш узasadненим варіант київ-

ської канцелярської школи, який знаходить підтвердження у пізнішій канцелярській службі та адвокатській практиці мемуариста, про що буде згадано далі. Адже саме в таких школах, під опікою писарів та регентів, хлопці з незможних родин опановували «пристойную науку для понятия стылѣом канцелярии руское»¹⁴, тобто навчалися власне того, що згодом забезпечувало їм хліб «канцеляристи» та «юристи», а то й кар'єрні перспективи¹⁵. На «професійний ухил» Єрличевої освіти опосередковано вказує, зокрема, й згадане ним уміння «писати по-руськи». В тогочасних поняттях «уміти писати» означало спеціальну – під керівництвом фахівця – каліграфічну виучку, натомість загальне для людей, що такої виучки не пройшов, послуговувався так званим «елементарним» письмом, себто спрощеним накресленням літер, засвоєним з книжок у процесі навчання читання¹⁶ (саме так пише більшість людей – від кн. Василя-Костянтина Острозького до жінок-шляхтянок, котрих, за рідкісними винятками, не вчили «писати»). Прикметно й те, що Єрлич не знає латини, отже – не пройшов «граматичних класів» звичайної тодішньої школи: у його щоденнику, на відміну від решти аналогічних пам'яток, латинські вислови-вставки практично відсутні, або коли й трапляються – то з помилками.

Жовнірського хліба Єрлич скуштував двічі: спершу, як щойно згадувалося, при своєму дідові Тихоні Шашкевичу, так і не понюхавши по-справжньому пороху (в щоденнику цей епізод обмежений короткою нотаткою). Близько 1618 р. на юнака, що вміє «читати й писати по-руськи», звернув увагу королівський секретар, волинець Лаврін Древинський, який порекомендував Єрлича коронному підканцлеру Анджеєві Ліпському – «шефові» Руської метрики¹⁷. Тож між 1618–1620 рр. наш мемуарист працював, найімовірніше, підписком руського відділу Коронної канцелярії у Варшаві¹⁸. Друге бойове хрещення Єрлич пройшов у Хотинській війні 1621 р., покинувши канцелярську службу й записавшись до корогви одного з київських ротмістрів, Теодора Воронича. Ця пригода не обійшлася так легко, як перша: «od janczargyna z janczarki» Єрлича було поранено в ногу, внаслідок чого він став кульгати.

Далі розпочинається детективна смуга життя нашого героя, котру він сам, судячи зі щоденника, волів не афішувати. За його словами, після Хотинської війни він залишався «кільканадцять років» у війську, «служачи під різними ротмістрами». Однак коли це й було, то «кільканадцять» треба зредукувати до двох-трьох, бо насправді, як встановив Ігор Тесленко, в середині 1620-х Ян Єрлич прийняв постриг у Київському Пустинно-Микільському монастирі, і власне тоді отримав чернече ім'я Йоаким, від якого вже до кінця життя не відмовився. Досвід «канцеляристи» знадобився й тут: у другій половині 1620 – на початку 1630-х отець Йоаким Єрлич вів кілька судових процесів

Києво-Печерського та Пустинно-Микільського монастирів¹⁹. Тріумфальне для Руської Церкви утвердження на митрополитстві Петра Могили не принесло радості пустинно-микільським ченцям: у 1633 р. обитель було передано Могилі, а братію, що підтримувала Могилиного опонента, ігумена Серапіона Більського, «способом воєнним» розігнано. Утім, Єрличеве чернече послушання тривало ще деякий час у Києво-Печерському монастирі, але й цю обитель він з невідомих причин покинув: у 1642 р. один із його супротивників по земельному судовому процесу називає Єрлича «*dawnym mnichem Pieczarskiej Ławry, różniej zbiegiem i apostatą*»²⁰ [підкреслення моє – Н. Я.].

Так було перегорнуто ще одну сторінку життя, про яку Єрлич жодним словом не обмовився у своєму щоденнику. Натомість подальша доля котилася второваним шляхом: у 1635 р. оженився на Мар'яні Рогуській, дочці поручника заgonу кн. Самійла Корецького; до 1648 р. народив з нею дев'ятеро дітей (до повноліття дожило п'ятеро); мешкав з родиною у с. Бикові Ходорківської волості, що належало Єрличевому швагрові Яремі Тиші-Биковському. Перед самою війною доброзичливець Єрличів помер, і вигнана його сином з Бикова родина оселилася неподалік, у с. Болячеві, де жила Йоакимова сестра Тетяна, вдова Яреми Тиші. Власне звідси Мар'яна Рогуська з дітьми та рештою родичів утікала від воєнної бурі на Волинь. Самого мемуариста на цей момент удома не було: у червні 1648 р. він виїжджав до Луцька на похорон однієї з сестер, а повертаючись, майже біля домівки, у с. Кочерові, зненацька натрапив на козацький загін, утік від нього й пішки лісами примандрував 16 серпня до Києво-Печерського монастиря. Чому саме сюди – зрозуміло: Єрлич був тут свого часу ченцем, а теперішнього архімандрита Йосифа Тризну знав особисто, бо 1647 р. брав участь у соборі, де того обирали; ігуменею жіночого Печерського монастиря була його своячка, черницею – рідна сестра, а як втікачка від козацької революції тут уже мешкала двоюрідна сестра. Втім, Єрлич не сидів у Києві як жебрак на монастирському хлібі: під 1649 р. він згадує, що їздив за дорученням архімандрита «з листами» на сеймик, тобто знову виконував послуги «юристи».

Перебувши у монастирі «*aż do zmiłowania Bożego*» (виглядає, до середини 1652 р.²¹), наш герой виїхав на Волинь до родини – у с. Привередів поблизу Дубна. Саме тут, у маєтку Єрличевого свояка кн. Юрія Пузини, знайшли притулок його дружина й діти; пізніше, у 1660–70-х рр., Єрличі мешкали «з ласки» Пузин у їхньому сусідньому селі Страклові. Вірогідно, в Страклові, між 3 липня й 3 листопада 1674 р.²², Ян / Йоаким Єрлич помер; місце його поховання невідоме. Твердження давніших біографів, нібито Єрлич 1660 р. знову пішов до війська «захищати батьківщину», є, як переконливо показав Ігор Тесленко,

непорозумінням²³. Від себе додаю, що в цей період життя йому, здається, траплялося їздити до Любліна на сесії трибуналу. Про те, що Єрлич далі заробляв на хліб адвокатською практикою, опосередковано свідчать згадки 1653, 1655 та 1662 рр. про відкладення трибунальських сесій, особливий акцент у переказі умов Гадяцького пакту на запровадженні «своїх» судів і трибуналу, а також підвищена увага Єрлича до сеймової ухвали 1670 р. «*Ordynacya trybunału korońskiego lubelskiego*»: її текст скопійовано в щоденнику повністю й ретельно, без спрощень та перекручень, на які натрапляємо в інших документальних вставках Єрличевого тексту.

* * *

До сьогодні, найімовірніше, не збереглося жодного списку Єрличевого щоденника. Кароль Вуйціцький, як уже згадувалося, використав для своєї публікації копію XVIII ст. з колекції Альбертранді; ця копія загинула під час Першої світової війни у Ростові-на-Дону разом з рештою рукописів Бібліотеки Варшавського університету, що були туди евакуйовані²⁴. Примірник, який Михайло Возняк вважав за автограф Єрлича і з якого опублікував віршовані вставки²⁵, належав свого часу відомому збирачеві рукописів Костянтину Свідзинському, а напередодні Першої світової війни зберігався у Бібліотеці Ординації Красінських²⁶, що згоріла під час бомбардування Варшави 1944 року. Оригіналом його називає і Ян Ваксман, далекий нащадок Єрлича, який у 1839 р. уклав родовідну записку «*Wiadomość ofamilii z matki, dzieciom moim zostawiona*»²⁷. У преамбулі до неї він згадує, що отримав текст щоденника від Мартіна Єрлича, останнього представника роду Йоакима по чоловічій лінії, а далі продав Владиславу Свідзинському під обіцянку надрукувати 20 примірників «*dla rozdania familii*». Для себе Ваксман виготовив копію²⁸, і власне вона, перейшовши за невідомих обставин до митрополита Євгенія Болховітінова, лягла в основу видання, підготовленого Орестом Левицьким для серії Київської археографічної комісії «Южнорусские летописи» (невеликі розбіжності між нею та гаданим автографом нині можна встановити, порівнюючи з опублікованою Возняком версією віршів). Праця Левицького не побачила світу, хоча її версткою, надрукованою у 1916 р., користувався Михайло Грушевський, готуючи перевидання 8-го тому «*Історії України-Руси*»²⁹, а в листі тодішнього голови Комісії В. С. Іконнікова до ВУАН від 18.І.1922 р. вона згадується серед робіт, які «по отпечатании оглавлений могли бы быть выпущены в свет»³⁰. На сьогодні зберігся, за твердженням дослідника спадщини Київської археографічної комісії Олега Журби, єдиний примірник згаданої верстки, який

належить бібліотеці Інституту історії України в Києві³¹ (власне ним я користувалася³²).

Щодо жанрового характеру пам'ятки, яку сам Єрлич назвав «*Latopisiec abo kroyniczka*», то слушне визначення їй нещодавно дав Пйотр Борек. На його думку, Єрличів текст належить до текстів гібридної структури типу *silva rerum*: мемуарні записи, характерні для «мемуарів-історій», у ньому суміщаються з безпосередніми нотатками щоденникового типу, а те й друге доповнюється сторонніми вставками – документами, віршами, листами, промовами тощо³³.

Єрлич, як свідчить вступний запис, розпочав писати свій щоденник 26 серпня 1620 р., однак запалу йому вистачило тільки до жовтня – щоденниковий блок закінчується описом жовтневого сейму, а далі йде перша вставка – копія жовнірського діаріуша Хотинської війни 1621 р. (с. 41–60): автором цього діаріуша, як слушно зауважив свого часу Віктор Чермак, був не Єрлич³⁴. Наступний блок розпочинається як мемуарний («*Co się też za wieku tego działo, pod który czas i rok*», с. 60–62), але й тут авторське натхнення швидко вигасло. Згадавши про власну участь у «стоянні на Буші» 1617 р. й битву під Цецорою 1620 р., Єрлич «пірнає в історію»: цей фрагмент озаголовлено «*Od stworzenia swiata wypisane od latopiscow greckich i łacińskich kroynik*» (с. 62–97). Насправді ж нотатки «з літописців» через кілька сторінок витісняються репліками про різноманітні події 1620–1640-х рр., не виключено – почасти щоденниковими. Далі, виглядає, йдуть щоденникові записи 16.VIII.1648 – 18.II.1649 р., зроблені у Києво-Печерському монастирі (їх озаголовлено: «*Nieszczęsny początek rozboju kozackiego*», с. 97–107). Відразу після цього вміщено доволі несподівану вставку – канцелярську пародію з брацлавських земських книг під датою 28.I.1648 р. (с. 107–108); після неї йде розлога родовідна оповідь «*Wypisanie przodkow moich*» (с. 108–123), яку сам Єрлич датує 3.VIII.1648, тобто часом своєї пішої мандрівки з Кочерова до Києва, хоча насправді інформації сягають аж 1659 р.³⁵.

Не буду переобтяжувати статті подальшим перерахунком блоків, які в аналогічний спосіб чергуються аж до кінця пам'ятки, де поміж щоденниковими записами раз-по-раз вкраплено тексти угод і присяг, універсали, вірші, жовнірські діаріуші (зокрема, Чуднівської битви, с. 245–247), сеймові ухвали та сеймикові інструкції, промови й листи державних діячів. Врешті, сюди ж належить і низка вставок, запозичених, найімовірніше, з різноманітних «листів-новин», які кружляли поміж шляхтою (як-от: опис шведського походу на Варшаву, с. 190–209; антимагнатський пасквіль «*List stryjowski do synowca*», с. 349–353; опис взяття Кам'янця й турецького походу під Львів, с. 362–368; документи Голембської конфедерації, с. 368–369 тощо).

Як бачимо, власне авторських записів у тексті не так багато, але це не зменшує його вартості, коли йдеться про світовідчуття автора. Адже його персональні пріоритети можна подвійно верифікувати: і на підставі щоденника, і на підставі того, що саме привертало Єрличеву увагу, фіксуючись як гідне пам'яті.

Волинець чи киянин?

«Малих батьківщин» у Єрлича теоретично дві – Волинь (де він народився й провів другу половину життя) та Київщина (де виріс, вдягнув і скинув монашу сутану, оженився, народив купу дітей, пережив шок початку війни і страх смерті). Спільним маркером для обох є «географія поховань» (добра частина щоденникових записів – це фіксація смертей/поховань родичів і свояків), а також опис локальних подій – переміщень війська, пошестей, неврожаїв, надзвичайних кліматичних і природних явищ, дивовижних випадків тощо. Проте ця позірна схожість розсиплеться, коли від змісту записів, себто від свідомої авторської інтенції, ми перейдемо до акцентів, які він ставив мимохіть, неусвідомлено.

Розпочати варто з простої частотности згадок. Формально «київська смуга» Єрличевого життя займає у щоденнику майже впововину менше місця, ніж «волинська» (123 сторінки проти 225)⁴, натомість Київ та Київщина згадуються по всьому тексту 102 рази, а Волинь – усього 58. «Парадокс пропорцій» доповнюється тим, що жодну зі згаданих у щоденнику київських місцевостей автор не супроводжує поясненням, що це – Київщина, натомість у волинському випадку таких коментарів чимало: Олена Бутовичівна «*umarła na Wołyniu, w majątności Jarosławiczach pod Łuckiem*» (с. 84); весілля Стефана Стрибиля відбулося «*na Wołyniu pod Krzemieńcem*» (с. 140); Миколай Воронич помер «*w Grodku na Wołyniu pod Równym*» (с. 176); кварцяне військо бешкетувало «*w krajach wołyńskich około Kowla, Otyki, Rathna*» (с. 236). Аналогічними «поясненнями», що й зрозуміло, доповнюються згадки про «чужі» Єрличу терени – Поділля та Руське воєводство: військо рушило «*na Podole ku Płoskirowi*» (с. 177) чи «*na Podole ku Trembowli*» (с. 338); після козацько-татарського походу 1648 р. «*mało co się zostało krajów ruskich około Lwowa, Halicza, Zamościa*» (с. 73); король виїхав «*w ruskie kraje ku Lwowu*» (с. 272). Такий паралелізм промовистий: Волинь до кінця життя залишалася для Єрлича «не освоєною», відчуженою від свідомості територією, а більший обсяг «волинської» частини тексту став простим наслідком збільшення числа сторонніх вставок, до яких автор мав на Волині ширший доступ, ніж у покинутому шляхтою Києві.

Київська домінанта «ментальної географії» Єрлича оприявлюється і в репліках, за посередництвом яких він «візуалізує» довколишній простір, наповнюючи його топографічними деталями. Якби ми зафіксували ці репліки на мапі³⁷, то вона виглядала б як майже порожня по краях, густіша на Волині і щільно заповнена в Київщині. Так, польські терени в Єрличевій свідомості асоціюються лише з рубіжною лінією – Віслою («do Polskiej za Wisłę», с. 102; «po wszystkiej Polsce poza Wisią», с. 254) і трьома містами – Любліном, як місцем проведення трибунальських судів, та двома столицями – Варшавою і Краковом. Те саме – стосовно литовсько-білоруського простору: тут своєрідним маркером служить р. Німан («w Litwie nad Niemnem», с. 71), а також пара міст («na Białogórze ku Smoleńskowi», с. 187; «do kraju litewskiego... ku Mohylowu», с. 274). Аналогічну візуальну сітку накладено на «руські краї» (Галичину) й Поділля: їхнім наскрізним означником виступає р. Дністер, а опорними пунктами – міста Кам'янець, Бар, Жванець, Ямпіль, Проскурів і Терехівля на Поділлі, а «в Русі», Львів, Галич, Перемишль, Ярослав, Жовква і Замостя. Волинський простір Єрличевої мапи заштриховано щільніше. На ньому значно більше міст (окрім найчастіше фіксованого Дубна, біля якого Єрлич жив, це Луцьк, Острів, Заслав, Корець, Кременець, Вишневець, Володимир, Ковель, Збараж та ін.), густіше течуть річки (Стир, Горинь, Случ, Пляшова), завдяки «цвинтарній географії» згадується чимало сіл, де помирали й були поховані Єрличеві родичі, ба навіть окреслюються «кордони» волинського простору: «Tegoż roku [1663] na Wołyniu neurodzaj wielki poczowszy od Wisły aż do linii ukraińskiej i wojewodztwa kijowskiego ku Słuczy rzecze» (с. 266).

Маркування київських теренів містить усю номенклатуру, чинну для волинського випадку, хіба що населених пунктів та річок на «київській мапі» більше. Поза тим, на відміну від Волині, цей простір ще й візуально конкретизований «точками пам'яті» – мікротопонімами; його перетинає сітка шляхів, модельованих «із центру»; врешті, в ньому є «столиця» і периферія.

Так, фіксуючи похорони родичів на Волині, Єрлич подає тільки назву населеного пункту³⁸, натомість у київському випадку місце поховання максимально уточнюється або й доповнюється коментарем «родинного єднання»: «na Starym miescie w cerkwi chodorkowskiej Świętej Przemyskiej pogrzebion w sklepie panow Tyszow murowanym» (с. 81); «w Kijowie... w cerkwi murowanej, Dziesięcinnej przezwanej, na górze przed zamkiem pochowano» (с. 97); «w miescie Brusilowie... w cerkwi z bracią jest pochowany» (с. 78); «w Chodorkowie w jednym sklepie z bratem pochowano w cerkwi Przemyskiej Świętej» (с. 82); «pochowana w cerkwi brusilowskiej, w zamku Starego miasta, z rodzicami wspołą» (с. 95) і т. ін.

Сповнений «точками пам'яті» й міський простір самого Києва: у цій ролі виступає замкова гора, монастирі, окремі храми, передмістя, ринкова площа, ба навіть міські садиби. Так, описуючи страту в 1638 р. козацького сотника Кизима, Єрлич додає, що це сталося «w Kijowie przed zamkiem na gorze» (с. 81); Адам Кисіль, повертаючись 1649 р. з Переяславської комісії, «miał musiał Kijow mimo Łybedź rzeczką i mimo Sofiją» (с. 125); козаки втікачів-шляхту «około Sofji na gorze zwracali» (там само); в оповіді про загибель Данила Голуба уточнено, що це сталося на воротах його дому «około kościoła bernardyńskiego» (с. 137); вїхавши до Києва 1649 р. як воєвода, Адам Кисіль мешкав «na zamku kijowskim w pustkach» (с. 138); передовий загін Януша Радзивила, що 1651 р. підійшов під Київ, став табором «na Włoniu» (с. 150). В описі серпневої пожежі 1651 р. Єрлич також не скупиться на топографічні деталі:

Dnia 17. Kijow zapalili dla łupieżstwa swywołnicy; zgorzało domow więcej dwóch tysięcy i cerkwi kilka, mianowicie w rynku Świętej Preczystej, w której księgi grodzkie i ziemskie w zachowaniu były, wszystkie przepadły. Monaster panienski świętego Chroła, cerkiew Dobrego Mikoły, klasztor bernardynski i dzwony przepadli (с. 151).

Топографія Києва викликає в автора «історичні» асоціації двічі. У виписках «із літописців» він занотовує охрещення та поховання княгині Ольги «w cerkwi Dziesięcinnej Preczystej świętej», додаючи: «która cerkiew była bardzo bogata we wszystko, a teraz jedno miejsce te zostaje» (с. 68), а в репліці 5 серпня 1651 р. про розташування у місті війська Януша Радзивила зазначає, що той наказав «oboz zataczać koło Sofii, w staroswieckich wałach» (с. 151). Як бачимо, Єрличів варіант «топографізації» історичної пам'яті³⁹ має дуже селективний характер, а найбільше дивує те, що колишній чернець обійшов цілковитою мовчанкою «історичні» святощі Києво-Печерського монастиря – осередку, на звеличення якого упродовж 1620–1640-х працювала вся інтелектуальна дружина тогочасного Києва⁴⁰. З одного боку, це можна пояснити прохолодним ставленням ченця-«апостата» до Лаври, з якої йому довелося за таємничих обставин утікати. З іншого боку, є й простіше пояснення – реанімація історії, здійснена лаврськими інтелектуалами, не зачепила Єрлича, бо він навряд чи переобтяжував себе читанням книжок. Про це виразно свідчать виписки «з літописців», якими розпочинається щоденник. Тут використано всього три праці: біблійну хронологію узято з якогось «Methodiusza doktora» (с. 62)⁴¹, а події епізоди та інформації про стихійні лиха й чуда – з хроніки Бельських⁴² (причому Єрлич називає Йоахіма Бельського «Яном», а прізвище автора використаної тут знаменитої «Хроніки світу» Гартмана Шеделя передає як

«Szleydar») та хроніки Мартіна Кромера⁴³ – на неї є аж вісім посилань, і саме звідси, очевидно, потрапили до виписок деякі інформації з «Церковних аналів» Чезаре Бароніо («w Wagoniuszu oswiadcza», с. 65). Спираючись у своєму знанні про минуле Києва на хроніки Бельських і Кромера, Єрлич за-своїв власне ту «історичну топографію», на якій там акцентується увага, себто на пов'язаній з охрещенням Русі Десятинній церкві та на «старосвітських ва-лах» поблизу Св. Софії.

Утім, слабке знання історії з надлишком компенсується тим почесним місцем, яке в «ментальній географії» Єрлича відведено Києву як «столиці» на-вколишнього простору. Якщо десь трапився ураган, то він проектується з київської перспективи: «Pod rokiem 1612. Burza wiatrowa niesłychana... roz-zowszy od Styru aż do samego Dniepru, ku Kijowu szła» (с. 72). Якщо на доро-гах об'явилися розбійники, то в поле зору потрапляють лише ті шляхи, що ве-дуть до Києва: «o kilkaset zawsze człowieka przy nim [Самуїлі Лащу] chodziło przy boku jego, ktore do Kijowa już byli goscince zatracili, i nie jezdziли już dla rozbojow a szarpaniny po drogach» (с. 87). Якщо збирається «гультайська ку-па», себто козацьке військо, то пунктом відліку служить Київ: за Єрличем, Михайло Кричевський⁴⁴ пішов у 1649 р. «ku Litwie... zebrawszy hultajstwa z różnych miejsc od Kijowa rozzowszy» (с. 129). Врешті, якщо розпочинається чергова антикозацька кампанія, то вістрям її спрямування служить Київ. Скажімо, у 1663 р. «ku Kijowu» прямує сам король, хоча насправді маршрут війська, як його в щоденнику тут-таки деталізовано, пролягав, обминаючи Київ: «od Baru ku Miedzyborzu..., tamże do Białej Cerkwi..., stamtąd do innych miast nad Dnieprem będących, gdzie się przewoził albo przeprowował przez Dniepr w Rżyszczowie» (с. 267).

Ще один нюанс: коли волинський простір у тексті Єрлича позбавлений внутрішнього членування, то Київщина постає як територія з центром (ясно, Києвом) і двома периферіями. З півночі периферійний обшир конкретний і навіть «культурно» маркований – це «kraje głuche poleskie kijowskie», ото-тожнювані з Овручем і Туровом (с. 297). Натомість на сході, за Дніпром, та на півдні, в епіцентрі козащини, уявна межа розмита. З одного боку, ці терени автор неначе відсторонює від Києва – як «дальшу Україну» («niemal wszystka Ukraina dalsza miasteczkami i wsiami pozasiadywała», с. 76), як Задніпря («na Ukrainie za Dnieprem s tamtej strony», с. 100) чи як козацьку територію («na Ukrainie między Korsuniem i Czerkasami», с. 97). Але з другого боку, сам Київ раз-по-раз ототожнено з «Україною»: «W roku 1638 na Ukrainie wszędzie żyto było po miastach i miasteczkach, na targach około Kijowa i za Dnieprem miarka po złotych 40 i dalej» (с. 81); 1660 р. військо «na Ukrainę ku Kijowu obróciło się

przesciwko Kozakom i Moskwie» (с. 243); 1661 р. Стефан Чарнецький рушив з Білорусі «na Ukrainę ku Kijowu» (с. 251) і т. д.

«Пульсуюче» наповнення поняття «Україна» географічним змістом ми розглянемо в наступному розділі, а тут підсумуємо, що відповідь на поставлене в заголовку питання – волинець чи киянин? – однозначна: поза сумнівом, Єрлич до кінця життя почував себе «киянином».

Єрличева «Україна» на тлі поняттєвих координат XVII ст.

Поняття «Україна» прикладно до політико-географічної номенклатури XVI–XVII ст. створює чимало клопоту історикам. У давнішій історіографії його вживали, узгоджуючи з «мовою джерел», для позначення самої тільки Наддніпрянщини⁴⁵ (як ми далі побачимо, не зовсім слушно). Михайло Грушевський, надаючи в своїй «Історії України-Руси» слову «Україна» новітнього, розширеного значення, вважав за потрібне прокоментувати цю новацію:

Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я..., набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя..., скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. [...] Літературне відродження XIX в. прийняло се ім'я для означення свого національного життя. В міру того, як зростала свідомість тяглости і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширялося на всю історію українського народу⁴⁶.

У першій третині XX ст. традиція розширеного вживання назви «Україна» поступово утверджується, супроводжуючись з українського боку пояснювальними коментарями⁴⁷, або й публіцистичними працями⁴⁸, а з польського боку – не менш гострими запереченнями⁴⁹. Після Другої світової війни спори вщухли, й слово «Україна» в його сучасному політико-географічному наповненні стало пересічно уживаним як в українській, так і в польській історіографіях⁵⁰. Щоправда, у першому випадку воно зазвичай не супроводжується коментарем, використовуючись як самоочевидне (серед винятків можна згадати хіба розвідку Петра Саса⁵¹), натомість польські та зарубіжні історики як правило коментують розбіжність між ужитою у праці назвою та «мовою джерел»⁵².

Тим часом із джерелами не все так просто, бо поняття «Україна» впродовж XVI–XVII ст. не тільки розширювалося, що було вже констатовано дослідниками⁵³, а й обростало специфічними «пульсуючими» значеннями залежно від того, звідки бачили / сприймали автори тих чи тих текстів «Украї-

ну». Щодо самого слова, то воно розпочало свою «кар'єру» у Великому князівстві Литовському, вживаючись на позначення не лише Середньої Наддніпрянщини та південних околиць держави, як звично вважають, а й усієї смуги східного та південного прикордоння. Наприклад, в універсалі Зигмунта Августа 1567 р. старостами й державцями «українних замків» названо не тільки наддніпрянсько-брацлавських намісників, а й урядників Слуцька, Річиці, Рогачова, ба навіть Кременця⁵⁴. Натомість у Короні Польській традиція називати пограничні терени «Україною» розповсюджується, виглядає, аж після Люблінської унії 1569 р., себто після переходу під коронну юрисдикцію наддніпрянсько-брацлавських «україн» Великого Князівства. На це вказує, серед іншого, зіставлення географічної номенклатури меморіалу героя подільського прикордоння Бернарда Претвича (1550 р.) з номенклатурою перших поунійних часів. Претвич, описуючи свої походи, локалізує їх ще не «на Україні», а «на границі». Останню маркують численні «пограничні замочки», річки, татарські шляхи й броди, і лише єдиний раз згадано «wsі ukrajne», які «pustoszeją» від ногайських набігів⁵⁵. Натомість універсал Стефана Баторія 1580 р. вже впевнено зараховує не тільки Поділля, а й решту руських теренів до «України», адресуючись «ranom i rycerstwu na Ukrainie ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i braclawskiej mieszkającom»⁵⁶.

Аж до другої половини XVII ст. в «українську» номенклатуру ситуаційно включають, поруч із Київщиною та Брацлавщиною, Волинь, Поділля й південно-східні околиці Руського воєводства. Наприклад, на сеймі 1585 р. обмірковується оборона від татар «Ukrainy Podolskiej»⁵⁷ (аналогічний вислів ужито в декреті Зигмунта III 1613 р.⁵⁸); у 1600 р. белзький воєвода Станіслав Влодек називає «тутешньою Україною» околиці Сеняви, Теробовлі й Галича⁵⁹. Для шаргородського священника Івана Грабини його місто – «вже українне» («które leży w podolskim województwie, już ukraiinne»), а уродженець Летичівського повіту, жовнір Самійло Лойовський, визначає своє походження так: «z Ukrainy powiatu latyczowskiego»⁶⁰. Коментуючи королівський універсал 1621 р., «którego ta jest essentia, żeby województwa ukraiinne wojsku naszemu... szli na ratunek», київський підкоморій Роман Гойський зазначає, що зробити це буде складно, бо всі «українні» воєводства нині спустошені татарським набігом: серед останніх він перераховує Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське й Руське⁶¹.

Паралельно з таким розширенням сприйняттям «усієї України» остання може дробитися на низку «Україн» – подільську (як у щойно наведених прикладах), «подніпрську» («в пилной опатрности потреба се міти всей Украины Подніпрской»⁶²), київську («z Ukrainy Kijowskiej szedł do niego od księcia

Romana Rużyńskiego wyprawiony z tysiącem człowieka Ukraińców»⁶³; те саме – в універсалі польного гетьмана Станіслава Жулкевського 1614 р. «wszystkiemu rycerstwu wojska JKM quarcianego, które na ten czas jest w Ukrainie Kijowskiej»⁶⁴), брацлавську й «задніпрську» («owo zgoła wszystka Ukraina zadnieprska, kijowska i braclawska powstała»⁶⁵), побузьку («z Ukrainy Bohowej idzie z posiłkami»⁶⁶).

Виглядає, не останню роль в «пульсації» поняття «Україна» відіграло місцепроживання того, хто писав, себто що далі від прикордоння він жив, то більш неокресленою у його сприйнятті поставала «Україна». Наприклад, звертаючись восени 1648 р. до королевича Кароля Фердинанда з проханням про захист, члени Львівського магістрату весь простір на схід та південь за межами Руського воєводства називають «Україною»: «Już rebelia ruska i zprzysięgła z rogany colluvies chłopska opanowawszy wszystkę Ukrainę – kijowskie, podolskie, braclawskie, czernihowskie województwa i część wołyńskiego...»⁶⁷. Натомість для мешканця Малої Польщі вже й саме Руське воєводство могло сприйматися як «Україна». Так, невтомний викривач «фальшивої шляхти» Валер'ян Неканда Трепка, краків'янин, у своїх нотатках 1620–1630-х рр. одного зі своїх героїв поміщає «на Ukrainie pod Samborem»⁶⁸. Отож не дивно, що й Поділля асоціюється для нього з «Україною» («na Ukrainie pod Międzybożem»)⁶⁹, а не знаючи, де нині живе «фальшивий шляхтич», Неканда просто махає рукою в східний бік: «Zapadł gdzieś albo na Podolu, albo ku Ukrainie»⁷⁰.

На відміну від сказаного, мешканці Київщини ніколи не називають Поділля, Волинь чи околиці Руського воєводства «Україною» – це поняття для них завжди й послідовно зарезервоване тільки за їхньою власною, наддніпрянською, територією. Не виключено, що Київщина в сприйнятті тутешніх жителів ототожнювалася не тільки з пограниччям, але й з «історичною пам'яттю» про Київське князівство. Хоча підтверджень цього надто мало, не варто нехтувати й поодинокі згадки, як ось ця, де овручанин Олехно Закусило в 1595 р. окреслює себе перед волинцями так: «Земени господарский Князства Киевского замку Овруцкого»⁷¹. У жалобній поемі 1585 р. на смерть київського каштеляна кн. Михайла Вишневецького цей простір названо «Poddnieprska Ukraina» – за автором, він простягається від Києва до Черкас, причому «poddnieprzanie» виразно відмежовані від «волинців» та «подолян»⁷², бо захищають їх від татар. Схожу відстороненість бачимо й у так званому Київському літописі, що був укладений близько 1616 р., ймовірно, київським міщанином Кирилом Івановичем. Згадуючи про перебування у Києво-Печерському монастирі Дмитрія Самозванця, автор характерно докидає: «А пришол з Волини, не знат откул»⁷³. Майже через сто років, в

інструкції київського сеймику 1671 р., знову натрапляємо на окреслення «Ukraina Przydnieprska»⁷⁴, щоправда, з неї, як показує наступна інструкція 1676 р., вже вилучено південну, козацьку складову: «w Ukrainie na pasie od Dniepru w Polisiu»⁷⁵.

Згадана «ексклюзивність» сприйняття киянами свого життєпростору зазнає пом'якшення у війнах середини – другої половини XVII ст., які перетворили на злиденних емігрантів не лише київську, а й брацлавську та чернігівську шляхту. Об'єднані спільним лихом, вигнанці з усіх трьох воєводств починають солідарно називати себе «українцями», а свою втрачену батьківщину «Україною». Ось характерні епізоди з сеймових щоденників 1669 й 1670 рр.:

[...] p. Olizar, podsędek kijowski, mówiąc czytał artykuł wo[jewó]ctw ukraińskich... [...] A zatym wszyscy posłowie kijowskiego, czernichowskiego i braclawskiego wo[jewó]ctwa z miejsc ruszyli się i wyszli z protestacją⁷⁶.

[...] porwali się Braclawianie, Kijowianie i Czerniechowianie cum insultu na p. chorążego czerskiego, między którymi gdy p. starosta braclawski [Стефан Пісочинський] rzekł p. chorążemu: «Porachujmy się kto z nas cnotliwszy syn ojczyzny», a wtem i szablą trzasnął. Hałas wielki od posłów mazowieckich powstał et vicissim od Ukraińców⁷⁷.

Спричинена козацькими війнами модифікація поняття «Україна» розвивається у двох напрямках. З одного боку, поступово виокремлюється в самодостатній простір «Україна» козацька – південна Київщина, Чернігівщина й Брацлавщина (в дефініції інформаторів-шляхтичів – «głębsza Ukraina»⁷⁸). Панічні чутки вже з 1648 р. ототожнюють її зі спробою створити «козацьке князівство»⁷⁹, а в очах тверезих політиків це явище свідчить про потребу політичного виокремлення козацтва («potrzebują, aby z nich seorsiva gens [окремих народ] była»⁸⁰). З іншого боку, як уже згадувалося, в очах шляхти-вигнанців набуває ширших територіальних обрисів колишня «Україна» киян, що віднині охоплює три воєводства – Київське, Чернігівське та Брацлавське. Анонімний автор другої половини XVII ст. переносить цю візію простору й на довоєнний час:

Ukraina jest kraj polski z trzech województw, kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego składający się, od wschodu słońca przy granicy moskiewskiej, potem tatarskiej, dalej ku południowi wołoskiej leżący [...] I dla tego Ukrainą ten kraj przezywa się, że przy kraju cudzych granic ma swoje położenie⁸¹.

Як бачимо з наведених прикладів, ні довоєнні, ні післявоєнні «українці» не приймають до свого клубу мешканців Волині. Втім, ті й самі дистанціюють себе від «України», під якою мають на увазі пограничні з татарським степом терени – Київщину, Брацлавщину, Поділля. Для прикладу, шляхта Володимирського повіту в 1593 р. ухвалює відкласти судову сесію у зв'язку з повстанням Криштофа Косинського, про що отримано «ведомость певную от... многих брати нашей з Украины, з воеводства Киевского и Браславского»⁸². Анонім-острожанин, автор так званого «Острозького літопису», називає «Україною» брацлавсько-подільське пограниччя («татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили»⁸³), а волинець Лукаш Гулевич ототожнює «Україну» з подільським Баром, описуючи переміщення війська «w Ukrainę ku Barowi»⁸⁴. Навіть у спільній справі – боротьбі з церковною унією, де «руський народ» виступає єдиним фронтом, волинці фіксують «Україну» окремо: «na Wołyniu, na Ukrainie, na Podolu i na Podgórzu»; «po wszystkiej Litwie, Rusi, Wołyniu i Ukrainie»; «wszytek Wołyń i Ukrainę»⁸⁵ і т. д.

З іншого боку, «Україна» в сприйнятті волинців постає не просто як інша, а як смисловантажена територія, пов'язана коли не з татарською загрозою, то вже обов'язково з козацтвом. Так, скаржачись у 1586 р. на даму легкої поведінки, що обплутала його батька, Олександр Ворона Боратинський заявляє:

[...] тая невеста, збытечная пъяница, от мужа своего венчалного Зорки, пропивши всю маетност его, и ходила [з Турова – Н. Я.] на козацтво до Киева, до Канева, до Черкас, до Белое Церкви, и бывши там колконадцат лет, на Волын пришедчи...⁸⁶.

Обидва загрозливі фактори вперше зливаються й актуалізуються на початку війни 1648 р., і це викликає емоційне уподібнення «мирної Волині» з «небезпечною Україною». Адам Кисіль, змальовуючи початок війни, пише про це так:

[...] wszystkie Ukraina, kijowskie i braclawskie województwa, przed takowym gwałtem i potęgą nieprzyjacielską rzucając domy... zbiegły, a nieprzyjaciel wszedłszy in viscera zagony puścił; zostały tedy nie tylko włości, ale i wszystkie miasta puste, Połonna, Zasław, Korzec, Huszcza Ukrainą zostały...⁸⁷.

На подібне емоційне порівняння натрапляємо й пізніше, в посольській інструкції волинського сеймику 1667 р.: «Ukraina w Krym się obróciła, a Wołyń w Ukrainę»⁸⁸.

Утім, спустошливі військові кампанії, що не оминули й Волині, загибель у боях родичів, співчуття до шляхтичів-утікачів, які масово наповнили Волинське воєводство, на короткий час пробудили «українську» ідентичність і серед волинців. В інструкції волинського сеймику 1653 р. волинські терени ототожнено з «Україною» ще досить розпливчато: «abychmy przykładem inszych wojewódstw ukrainnych kijowskiego, brasławskiego, czernihowskiego od dalszych ciężarów... uwolnieni byli»⁸⁹. Натомість інструкція 1669 р. вже прямо захищує Волинь до «українних воєводств», і від імені цих воєводств вимагає, щоб «acta województw ukraińskich ruskich... aby swego mieli metrykanta» і щоб «statut, którym się województwa nasze ukraiinne sądzą, corrigendus et tipodandus* bez wszelakiej odwłoki»⁹⁰. Цей спалах солідарності не тривав довго: здається, «українська» ідентичність волинців вигасла відразу, як тільки війна відступила від їхніх порогів. Так, згадуючи 1683 р. свої детективні пригоди у посольствах, пов'язаних із підготовкою Гадяцької угоди, лучанин Криштоф Перетяткевич уже чітко ототожнює Україну виключно з козацькими теренами: «Na wiosnę zaś in duas partes [на дві частини] rozerwała się Ukraina: jedna część, Zadnieprska, z Puzkarenkiem adhaesit partibus [перешла на бік] Moskala, druga po tej stronie Wyhowskiemu in partem Reipublicae [на бік Речі Посполитої]»⁹¹. Врешті, знаковим є те, що православний волинець Данило Братковський у виданій ним 1697 р. збірці віршів взагалі не вживає слова «Україна», а Волинь асоціюється для нього або з «Польщею», або з «Руссю»: «u nas w Polsce», «u nas w Rusi»⁹².

* * *

Такими постають із тогочасних джерел перипетії «пульсування» поняття «Україна». Що ж обирає Єрлич із номенклатури, котрою послуговувались його сучасники? Слово «Україна» фіксується у його щоденнику 70 разів – рідше, ніж Київ та Київщина, але частіше, ніж Волинь. Судячи зі змісту записів, Єрличева «Україна» збігається з її сприйняттям «киянами», тобто це тільки Наддніпрянина й нічого більше, як ось тут: «na Ukrainie... około Kijowa i za Dnieprem» (с. 81); «na Ukrainie między Korsuniem i Czerkasami» (с. 97); «na Ukrainę ku Dnieprowi» (с. 217); «na Ukrainę ku Kijowu» (с. 243, 251, 268) і т. ін. Київська «ексклюзивність» засвідчена й тим, що поняття «Україна» Єрлич, за єдиним винятком⁹³, не прикладає ні до Брацлавщини, ні до Поділля. Обидва ці обшири у його свідомості зливаються (пор. вислів «koło Braclawia na Podolu», с. 86) й позначаються як «пограничні», а їхнім головним візуальним маркером

* Скоригований і виданий друком (лат.).

служить р. Дністер. У тексті Дністер згадується найчастіше порівняно з іншими гідронімами (аж 33 рази), бо саме цю річку Єрлич кладе в основу локалізації описаних у щоденнику битв на території, котру його сучасники називали «Україною»: «o czwierć mili od Dniestra» (с. 61); «ponad Dniestrem... aż do Dniestru... za Dniestr» (с. 167) і т. д. Мало того, в гостро небезпечній ситуації Єрлич прямо протиставляє «свою Україну» брацлавсько-подільській «Україні», позначаючи цю другу розмитим поняттям «руські повіти»: «Tegoż miesiąca dnia 11 [березня 1663 р.] na onego [Виговського] zdrada pokazała, iż... do cesarza tureckiego posyłał poddając Ukrainę i wszystkie ruskie powiaty i wojewodztwa pod moc onego» (с. 272).

Врешті, Єрлича не заторкнуло й згадане поширення «української» солідарності на мешканців Брацлавщини та Чернігівщини. Так, фіксуючи зрив сейму 1669 р. послами шляхти-вигнанців, яка безуспішно добивалася компенсації маєткових втрат, Єрлич, на відміну від автора цитованого сеймового діаріуша, обмежується висловом «наші воєводства», не називаючи їх «українськими»: «nie dosyć staje naszym wojewodztwom kijowskiemu, braclawskiemu, czernichowskiemu» (с. 322).

Отже, як бачимо, Єрлич до кінця життя залишався «українцем» у київському сенсі, тобто ототожнював «Україну» виключно з Наддніпрянщиною, хоча прожив добру половину життя на Волині, серед людей, які вкладали значно ширший зміст у поняття «Україна».

Єрличева «руськість»

Єрлич не вживає слова «Русь» у понадлокальному географічному значенні. Простір, що його займали «руські» воєводства Речі Посполитої, у тексті щоденника завжди членований на окремі територіальні одиниці, причому означником «руські» супроводжується тільки згадка про терени Руського воєводства: «Mało co się zostało krajów ruskich około Lwowa, Halicza, Zamościa» (с. 73); «nigdy w pokoju Ukraina ani Wołyń, Podole i Ruska Ziemia... nie zostawali» (с. 76); «w ruskie kraje ku Lwowu zjeżdża» (с. 254) та ін.

Словник Єрлича тут разюче відрізняється від розповсюдженого на той час словництва. Адже для більшості сучасників нашого автора – як русинів, так і поляків – поняття «Русь» мало географічне навантаження, уживаючись або як заміник назви будь-якого «руського» воєводства, або як узагальнена назва їх усіх. Прикладів з офіційного, публіцистичного та літературного мовлення можна навести безліч, тому обмежуся лише кількома побутовими випадками, які підтверджують пересічність такого

слововжитку. Скаржачись у 1602 р. на свого чоловіка кн. Юрія Чорторийського, Ядвіга Фальчевська пише, що той умисне завіз її до Любліна, аби вбити на зворотній дорозі «ворочаючисе з нею до Русі»⁴⁴, себто на Волинь. У вже згадуваних нотатках 1620–1630-х рр. краків'янина Валер'яна Неканди Трепки, що не призначалися до друку, поняттям «Русь» охоплено Галичину, Волинь, Поділля, Брацлавщину й Київщину: «Burkacki nazwał się Jan z Rusi, z Beresteczka [...]. Potem trzymał Mstyszyn pod Łuckiem w Rusi»; «Czerwiejo[w]ski zowie się chłopski syn z Ostroga w Rusi»; «Dubiecki... był z Dubna z Rusi»; «starosta kamieniecki [Кам'янця-Подільського] w Rusi»; «soitysi synkowie z Rusi, z braclawskiego udawał się być»; «chłopa syn od Białej Cerkwi z Rusi»; «za Winnicą w Rusi»⁴⁵ і т. д. Такий самий розширений зміст вкладає у слово «Русь» козак полку Максима Кривоноса Григорій з Вільшаної, узятий 1648 р. в полон під Прилукою. На допиті він каже, що повстанці готові «choćby głowę na głowę łożyć, tedy wszystką siłą, która prawie już po wszystkiej Rusi gotową mają, iść na wojska Rzeczypospolitej»⁴⁶.

У Єрлича такий розширений зміст поняття «Русь» фіксується єдиний раз, причому в специфічному контексті і, виглядає, з чужих слів. Серед нотаток мемуарного характеру, що передують щоденникові, уміщено запис про Віленський собор, датований автором 25 квітня 1647 р., де нібито «przez konsilium» дійшло «do zgody jeneralnej» поміж ієрархами Унійної та Православної Церков. Єрлич плутано викладає засади цієї «згоди», причому не зрозуміло, чи його виклад дійсно спирається на перемовини синоду у Вільні⁴⁷, чи повторює «пункти», сформульовані напередодні попереднього («розірваного») об'єднавчого синоду 1629 р. у Львові, що були, поза сумнівом, відомі зацікавленій православної шляхті. На більшу вірогідність другого вказує те, що Єрлич «перемістив» Віленський собор на рік раніше, бо насправді той відбувся навесні 1648 р.⁴⁸, а крім того, в його записі є текстуальні збіги з «пунктами» Володимирського унійного синоду, який передував невдалій спробі 1629 р. примирити Церкви⁴⁹.

Власне тут, переказуючи умови нібито досягнутої «згоди», Єрлич єдиний раз вживає слово «Русь» у географічному значенні:

Wszyscy greckiego nabożeństwa w Rusi wierzyć mają o trzecim miejscu, w którym dusze albo dla dosyć uczynienia, albo dla rozwiązania zatrzymują się, i w tym będąc miejscu, modlitw wiernych potrzebują. Żaden z nabożeństwa greckiego w Rusi nie powinien wierzyć, że w tem trzecim miejscu ogień, ale wolno będzie rozumieć ogień nie ogniem (с. 91).

Як бачимо, використане в цьому пасажі слово «Русь» може бути нарівно прикладене як до руських воєводств Корони Польської, так і до білоруських теренів, за якими в поточному мовленні на той час уже міцно закріпилася назва «Біла Русь». Єрлич їх не розрізняє, бо для нього «Русь» – це не політико-географічна одиниця, а територія «*nabożeństwa greckiego*», себто простір «нашої віри». Саме цим висловом завершується його переказ умов «згоди», котра нібито передбачала непорушність «*starożytnego serkwi wschodniej zwyczaj, bez żadnych powych wymysłów*» (с. 92).

Разом з тим Єрлич, поза сумнівом, «знає», де закінчується територія руських воєводств Корони Польської, а де починається власне Польща. Як і для більшості сучасників, символом кордону для нього служить річка Вісла¹⁰⁰. Шляхтичі-вигнанці тікають від козацької бурі «*na Wołyń i do Polskiej za Wisłę*» (с. 102); пошесть лютує «*po wszystkiej Polsce poza Wisłą*» (с. 254); великий неврожай трапився «*w Polsce... około Wisły poczowszy*» (с. 256) і т. ін. Увага до пограничного рубежа схиляє до думки, що якийсь понадлокальний простір у «ментальній географії» Єрлича таки існував, хоча й не був пов'язаний з географією як такою. З чим саме – піде мова далі.

Єрличів «регіоналізм»

«Регіоналізм», себто корпоративна солідарність та супутня їй ідеологія еліти певних територій, поєднаних спільною правничою системою, інституціями, привілеями тощо, сформувався у ранньомодерний час як опозиція до централістичних тенденцій «нових монархій»¹⁰¹. За спостереженнями Франка Сисина, котрий уперше проаналізував це явище на українському матеріалі, поштовхом до «концептуалізації» шляхтою своєї території, як регіону з притаманними лише йому ознаками й інтересами, стало створення у 1635 р. Чернігівського воєводства, за яким визнавався той самий правовий статус, що його Люблінська унія 1569 р. надала Київському, Волинському та Брацлавському воєводствам¹⁰² (нагадаю, ішлося про вживання Литовського Статуту й руської мови в адміністрації і судочинстві та про фіксацію публічних актів не в Коронній, а в Руській метриці). Окрім правничої та адміністративної специфіки, як слушно констатує Сисин, терени чотирьох воєводств відрізнялися від решти земель Корони Польської ще й етнічним складом населення та домінантною конфесією. У підсумку це сприяло формуванню двох переплечених між собою сентиментів – регіонального («руського») патріотизму й почуття культурно-релігійної спільності, приналежності до «старожитного народу руського»¹⁰³. Варто додати, що те й друге в освіченому середовищі було

явищем буденним, фіксуючись у багатьох проявах – публіцистиці, сеймикових інструкціях та сеймових промовах, панегіриках тощо.

Єрлич, про що згадувалося вище, навряд чи переобтяжував себе читанням книжок, мало того – як людина «без осілості», не був причетний до сеймикового життя, де міг би засвоїти відповідний дискурс (він кілька разів згадує про сеймики, але сам їздив, і то лиш відвозячи «листи» киево-печерського архімандрита, тільки на один, що мав відбутися, але не відбувся 11 листопада 1649 р. в Житомирі, с. 137). Тож не дивно, що Єрлич не знає слів тієї пісні про «старожитний руський народ», яка оформилася у високих умах упродовж 1620–1640-х рр., апелюючи до прав, шляхетських вольностей та «руської віри». Разом з тим, Єрличу не чуже сприйняття Київщини, Волині й Брацлавщини як цілісного простору. Однак цей віртуальний простір творять не мотивації ідеологічного порядку, а зв'язки крові й свояцтва та спільний життєвий інтерес родинно-свояцької «групи солідарності».

Саме ці пріоритети фіксуються у тексті щоденника настільки опукло, що їх можна було би представити у вигляді трьох концентричних кіл. Внутрішнє, ядроутворююче коло – це ретельна фіксація усіх кровних родичів, середнє коло займають близькі й далекі свояки та «свояки свояків», а зовнішнє – особи, які сприяють / шкодять благу родинно-свояцької спільноти. Стосовно кровних родичів і близьких свояків, перерахованих автором у розлогіму переліку «Wypisanie przodków moich» (с. 108–123), то, як переконливо показав у своєму дослідженні Ігор Тесленко, більшість із них, у тому числі й згаданий Єрличем фіктивний «прадід», нібито уродженець Жмуді Jwon Tymofiejewicz Pliszczyński, були так чи інакше пов'язані з «імперією Острозьких»¹⁰⁴ – або зберігаючи на час створення щоденника зв'язок із княжим домом, або вже втративши його й мешкаючи на Волині, Київщині та Брацлавщині. Відтак, свояками та «свояками свояків» ставала, по суті, чи не більшість шляхти усіх трьох воєводств, і власне занотовуючи смерть, поховання та одруження членів цієї «спільноти своїх», Єрлич фіксує її номенклатуру. Вирахувати останню з певністю важко, бо ми не завжди можемо встановити нитки свояцьких пов'язань, але приблизне число «членів клубу» досить представницьке: понад 25 родин на Київщині, близько 30 на Волині, не менше 10 (причому таких впливових, як Жабокрицькі, Микулинські, Красносельські, Кропивницькі, Кунівські, Шашкевичі) на Брацлавщині. Характерно, що коли до «клубу» потрапляють сторонні – не уродженці трьох згаданих воєводств, їхнє походження омовлюється: «wydana była za pana Wojciecha Biechowskiego Prusaka» (с. 120); «wydano za pana Stanisława Gurskiego z domu Firlijew» (там само); «wydano w małżeństwo za p. Andrzeja Wazyńskiego Prusaka» (с. 121).

У спільноті «своїх» Єрлич не вирізняє іновірців, з однаковою незворушністю занотовуючи смерті / одруження православних, католиків та протестантів. Їхнього віровизнання автор не коментує, ми бачимо його з обов'язкової вказівки на місце поховання – церква або цвинтар біля неї для православних, католицький монастир чи храм для католиків, без зазначення місця – для протестантів: «ktorego ciało w ojczystej jego majątności, w mieście Chodorowie pochowano» (с. 80); «we Rżyszczowie, majątności swojej umarł i bieg żywota dokonał godzin dwie na dzień» (с. 82); «w dzień czwartkowy o południowej godzinie w Korosteszowie umarł» (с. 86) і т. д. Саме так, не на церковному кладовищі і не в храмі, а «za dworem i gumnem... na kopcu i kurhanie pewnym»¹¹⁶ ховали своїх братів по вірі антитринітарії («польські брати», лайливо «аріани») – послідовники радикальної протестантської течії, що в першій половині – середині XVII ст. набула чималого розповсюдження на Волині й Київщині. Коли пригадати, що «аріан» як найбільших єретиків з однаковою запалом таврували і Римо-Католицька, і Православна та Унійна Церкви, то незворушність Єрлича, колишнього монаха, набуває знакового характеру. Мало того, до імен «чужих» протестантів він додає звичну інвективу «єретик» (як у нотатці про смерть коронного регіментаря Анджея Фірлея, «który był heretykiem, głową luterską», с. 130), натомість у згадках про «своїх» аріан «не помічає» їхнього віровизнання. Для прикладу, скандальне здобуття в 1641 р. уряду київського підкоморія «своїм» аріанином Юрієм Немиричем (який на закиди, що не може скласти присяги на підкоморництво, бо не вірить у Святу Трійцю¹¹⁷, глузливо кинув: «Не тылко в трыйку, але бы и в чвурку, былем своего допял, присегл был»¹¹⁸) під пером Єрлича перетворюється на невинний епізод, де «чужий» Тишкевич марно пробує зашкодити «нашим»:

Tegoż roku [1641] m[iesia]ca novembris 15 dnia jego msć pan Jerzy Niemirycz na podkomorstwo kijowskie przysięgał na roczkach przed wielo szlachty, czemu pan wojewoda Janusz Tyszkiewicz w głowach nieprzyjacielem był (с. 83).

У модель Єрличевого «регіоналізму» цілком уписується і ставлення до церковної унії. Ми не зауважимо з його боку ні конфесійної нетерпимости, властивої духовенству, ні шляхетських апеляцій до порушених прав і вольностей «старожитного народу руського». Унію Єрлич, вірний син «Cerkwi Wschodniej Matki swej», сприймає передусім як зламання давньої злагоди, а провину за це складає на «поганого короля» Зигмунта III, «który przysięgał na państwo wstępując nikomu na wiarę nie następować ani nowych rzeczy nie wnosić, za którego dwojaka Ruś stanęła przez mus» (с. 310–311). На ворож-

нечі, яку приносить із собою корекція чиєїсь віри, Єрлич акцентує увагу й у своїх виписках «із літописців», нотуючи під 1582 р. зміну календаря й лаконічно зауважуючи, що звідси започаткувалося «wielkie zamieszanie między narody chrześcijańskie... i niepawiść wieczna» (с. 71). Відповідно, уніатсько-православний конфлікт привертає Єрличеву увагу лише тоді, коли йдеться про відновлення порушеної злагоди (пор. згадане вище реферування домовленостей синоду 1648 р.), а приналежність когось із родичів до Унійної Церкви він узагалі не помічає, цілком нейтрально фіксуючи поховання в уніатських храмах: наприклад, безперечно уніатською мала бути церква в с. Глинську Острозької волості¹⁰⁸, де 1655 р. було поховано одну з близьких родичок Єрлича (с. 189). Утім, Єрличів «єкуменізм» нарівно поширюється на християн усіх конфесій. В одному з останніх щоденникових записів 1673 р. він, апелюючи до «доброї старовини», пише: «Natenczas zarówno święta się odprawowały greckie i rzymskie, co daj Panie Boże zawsze aby się tak odprawowały, jako bywało przedtym» (с. 359).

* * *

За рамки віртуального мікросвіту «своїх» – родичів та близьких і далеких свояків, розсіяних по Київщині, Волині й Східному Поділлю, винесено Інших – вони цікавлять Єрлича головню з погляду користі / шкоди для цього мікросвіту. Найвищу сходинку в розряді «корисних» відведено руським князям: їхні смерті уважно нотуються або й коментуються (пор. опис загибелі кн. Михайла Вишневецького та Самійла Корецького, с. 61–62), подвиги та чесноти наголошуються, а сучасні Єрличу воєнні невдачі й соціальні катаклізми пояснюються тим, що нині «не стало» князів. Характерно, що пишучи про це, зазвичай прозаїчний Єрлич переходить на високий пророчий стиль:

Nie stało onych książąt, które bywali wojewodami, senatorami, strożami Korony Polskiej, nie cierpieli nikomu, złego karali [...] O, książęta Ostrożscy, Zbarażcy, Zaslawscy, Wiszniowieccy, Koreccy, Sanguszkowie i inni książęta..., których już jedno pamiątka zostawa! Nie stało już tych obrońców, filarów Korony Polskiej! Gdzie też podzieli się i książęta Słuckie? Ustąpili, niemasz ich, nie stało, jedno pamiątka tych wożów kochanych ojczyzny pozostała. Podobno was ziemia, jako matka wszystkiego stworzenia, pobrała do siebie, zaczym niemasz ani potomków po was nie zostaje. Teraz nam zle się dzieje po waszych głowach, i Pan Bóg wie, co się jeszcze dalej z nami będzie działo. Sprawiedliwości ani prawdy nie pytaj, oslepła na obie oczy, szalbierstwo szczęścią końmi na górę

ciągnie, zacinaj dalej gdzie równo, na co Ty sam Panie z nieba, do czasu folgując każdemu, czekasz! (с. 256–257).

Поза сумнівом, ця апологетика впливала з соціальної ідентичності як самого Єрлича, так і решти людей його мікросвіту – шляхти малого й середнього формату, яка в той чи той спосіб була ще недавно пов'язана з потужними княжими родами. В цьому мікросвіті комфортно жилося під захистом («крилами протекції») сильного, дбайливого, справедливого, щедрого патрона. На середину XVII ст., після вигасання Острозьких, Збараських та Корецьких, шанси знайти такого патрона серед «наших княжат» різко зменшилися або й звелися до нуля, що оберталось загостреним у перипетіях тривожних часів відчуттям «сирітства», беззахисності.

Окрім князів, у щоденнику виділено й похвалено (отже, пораховано серед «корисних») всього трьох осіб. Першим з-поміж них згадується гетьман Петро Сагайдачний, якому в спогадах про Хотинську війну Єрлич відводить місце її головного керманіча:

[...] nad któremi [козаками] był przelożonym człowiek w dziele rycerskim mąż wycwiczony i sprawca wielki dobry, Piotr Konaszewicz Sahajdaczny hetmanem, na którym wiele polegało głów radzie, który nie był prostego urodzenia, ale szlachcic od Samboru, który te wszystkie ciężare wojenne na sobie trzymał i radził około tego, a jako radził, na tym ich mosci przestali pp. hetmani i krolewicz jmc (с. 40).

Другим персонажем, для якого Єрлич не шкодує похвал, є брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький, герой українського прикордоння 1620-х (у 1630 р. отримав привілей на уряд київського воєводи, але раптово помер, так і не обійнявши його). Перерахувавши в посмертному елогіумі, розтягнутому на півтори сторінки, подвиги Хмелецького, Єрлич патетично підсумовує:

[...] nigdy nieprzyjaciel pocięchy nie odnosil i zawsze plony i zdobycze, nie telo co oni zdobywali, ale i swoje poganie utracac musieli i głowami nakładali, a jako bydło rozgromione po polach zbierając gnali i do niewoli brali; ktorego to wodza a rycerskiego człowieka dawno takowego Korona Polska miała, o czym nie może się twierdzić do końca, jeżeli kiedy i był (с. 75–76).

Врешті, на аналогічні похвали натрапляємо в посмертному елогіумі Стефану Чарнецькому, київському каштелянові (1655–1657), від 1664 р. київському воєводі, від 1665 р. польному гетьманові († 1665)¹⁰⁰. Передусім у щоденнику фіксуються ті бойові операції, що їх Чарнецький провадив на території Ук-

раїни. Виопуклюючи «українську» лінію, Єрлич вбачає в Чарнецькому рятівника шляхти від «хлопської сваволі» – ідеального вождя, який «o domie, ani o żonie, ani o dzieciach, ani o zbiorach nie dbał..., zawsze dzień i noc na koniu, nie dbając ani o namioty, ani o karetach..., napój – woda, posciel – wołok a siodło we głowie, takie spanie onego było» (с. 278–279).

Як бачимо, всі троє героїв Єрлича – це люди, чиї заслуги полягають в обороні України, причому двоє з-поміж них самі є «українцями», а Стефан Хмелецький взагалі належить до групи «своїх» (його син Лукаш був одружений із Єрличевою племінницею).

На князях та трьох згаданих героях «корисне» довкілля Єрличевого простору вичерпується, і ми разом з ним вступаємо на зловорожі терени. Почати варто з того, що найбільш «свій» зі щойно згаданих героїв, Хмелецький, помирає, за Єрличем, підозрілою смертю: його нібито отруїв цирюльник «коронного гетьмана» Станіслава Конєцпольського¹¹⁰, бо його вояцькому щастю заздрили «wodzowie starsi wojenni, w głowach panowie hetmani» (с. 76). У щоденнику марно шукати доброго слова для будь-кого з цих «старших вождів». Так, нищівно оцінюється гетьманування Станіслава Жулкевського й Станіслава Конєцпольського¹¹¹ (нагадаю, обидвоє для шляхти середини XVII ст. були вже культовими постатями):

Jakoż po wszystkie czasy i roki za reimentowania Żetmana żółkiewskiego i polnego Koniecpolskiego nigdy w pokoju Ukraina, ani Wołyń, Podole i Ruska Ziemia, Lwow, Halicz, aż do Przemysła ku Krakowu nie zostawały; poganstwo bezpiecznie sobie, mało jak nie w domu, lecie i zimie przechadzali się po kilka niedziel mieszkając, ktore naszych jeszcze bojali, ale taborami hetmani za nimi chodzili, aby ich nie pluchał nieprzyjaciel i okupu aby za siebie nie dawali – w to potrafili dobre rejmentarze! (с. 76).

Не менш уїдливо Єрлич характеризує наступну пару «вождів» – щойно згаданого Конєцпольського та польного гетьмана 1636–1646 рр. Миколая Потоцького¹¹², які в 1640 р. випустили татар без бою, за що ті «odpusciwszy portki, gołym zadkiem na uroczysku Merły podziękowali» гетьманам (с. 82). Провину за початок козацької війни Єрлич кладе на Миколая Потоцького, тоді вже великого коронного гетьмана¹¹³, бо той «więcej radził o kieliszkach, o szklankach, anizeli o dobrem Rzeczypospolitej» і не слухав мудрих порад, «aby dał pokój a s Kozakami i chłorami nie zawodził się» (с. 99). Власне Потоцькому, як антигерою, присвячено й ті два відомі вірші, які Єрлич записав до щоденника: «Pieśń o panu Mikołaju Potockim» та «Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa» (с. 139–141).

У подібний спосіб охарактеризовано «несправність» наступних воєначальників – Мартіна Калиновського (с. 161), Станіслава Потоцького «Ревери» (с. 239, 241), Яна Собеського. Зокрема, гетьманування Собеського¹⁴ промовисто вплетене в опис нищівного татарського набігу 1667 р. на Покуття й Волинь, під час якого «hetman nasz miły we Lwowie straż odprawował i wojsko szykuje po stole kieliszkami» (с. 297).

Жалюгідними нікчемами, нездарами, пияками й продажними та пихатими боягузами постають зі сторінок щоденника не лише воєначальники, а й інші особи високих сенаторських рангів. Оскільки ж Єрлич час від часу ностальгійно апелює до «старих добрих панів» (а за винятком кількох риторично згадуваних героїв прикордоння, як Струсь чи Претвич, – це «княжата»), то вибудовується прозора логіка іншування, за якою до розряду «поганих» потрапляють усі «чужі», польські магнати. Ба навіть коли автор щоденника не оприявлює своїх «претензій», ми безпомилково вгадуємо, хто «свій», а хто «чужий». Для прикладу, фіксуючи в 1649 р. підряд, одним блоком записів, смерть п'яти осіб, Єрлич для кожного з них резервує інакші формулювання (с. 130). Стосовно «чужих» вони або відсторонено нейтральні (київський воєвода Януш Тишкевич «dokonał życia swego», краківський воєвода Станіслав Любомірський «bieg żywota swego dokończył», надвірний маршалок Адам Казановський «s tego swiata zszedł»), або злостиві (Самуїл Лащ, ворог киян, «żywota swego dokonał biegu aboli zdechł»). Натомість про «свого», канівського реєстрового полковника Єжи Голуба, сказано: «mąż doświadczony i waleczny bieg żywota swego dokonał». Цей, здається, неусвідомлюваний вододіл надає текстові щоденника вельми специфічної напруги, у якій соціальна ідентичність автора переплутана в одному клубку з почуттям локальної солідарності, а водночас – з етнічною упередженістю до «чужих».

Власне таке взаємонакладання локального (родинно-свояцького), соціального та етнічного компонентів ідентичності дозволяє, на мою думку, окреслити цей тип свідомості як стихійний «Єрличів регіоналізм».

* * *

Не буду зупинятися на проявах станової (шляхетської) свідомості Єрлича, бо вони цілком стандартні й уписуються, з одного боку, в притаманну шляхті впевненість у вродженій вищості шляхтича над простолюдином¹⁵, а з іншого – в солідарний сплеск обурення «злочинними» діями «свинопасів», які наважилися 1648 р. піднести руку на власних панів. У цьому сенсі Єрличеві інвективи в бік повстанців (як ось ця: «niecsotliwi psy, jako nie może pod słońcem być gorszego stworzenia nad one», с. 106) теж цілком стандартні, бо

такими або схожими пасажами наповнене ледь не все тогочасне письменство¹¹⁶. Таким же пересічним є усталене від кінця XVI ст. вживання поняття «Річ Посполита» на позначення сейму або сукупності шляхти взагалі¹¹⁷: у Єрлича козаки розпочинають війну «przeciw Królowi Jego Mści i Rzeczypospolitej», посольство до хана висилають «Król Jego Mśc i Rzeczpospolita» і т. д. Особисте політичне самоусвідомлення Єрлича далі цього словесного шаблону, виглядає, не заходить. Утім, занесені до щоденника вставки часто оперують фразеологією шляхетських вольностей, тож не виключено, що Єрлич з нею солідаризується, хоча сам не вміє послуговуватися. Так чи інакше, але на тлі опуклих свідчень його «київської», «української» та локальної (родинно-своєї) ідентичності політично-шляхетський компонент разюче програє у виразності, ба навіть виглядає маргінальним.

Підсумовуючи, нескладно відповісти на питання, ким Єрлич себе почував. Його щоденник підказує аж п'ять варіантів відповіді, і кожна буде слушною: «киянин», «українець», член локальної «спільноти своїх», православний русин, шляхтич Речі Посполитої. Складніше визначити ієрархію цих ситуаційних ідентичностей. Як на мене, провідним виглядає відчуття приналежності до «спільноти своїх», оскільки лише воно оприявлене на емоційному рівні – у щедрих похвалах «своїм» та в іншуванні «чужих». Ба власне завдяки такому розподілові довкілля набуває підкресленої значущості життєпростір «своїх» з епіцентром у Київщині («Україні») та периферіями на Волині й, меншою мірою, Брацлавщині. Натомість шляхетське самоусвідомлення обмежується вірою у вроджену вищість шляхтича над простолюдином, майже не заторкуючи тодішніх доктрин шляхетського народовладдя, а православна ідентичність є взагалі маргінальною.

Чи така «картина світу» була унікальною, чи, навпаки, маємо справу з чимось пересічно розповсюдженим серед шляхти? Це питання виходить далеко за інтерес до особи Єрлича. Адже відповіді на нього означає констатувати чи заперечити існування українського суспільства як певної понадлокальної цілості зі спільними вартостями (бо тільки шляхетське середовище могло таку цілість сформувати – за означенням, цього не могли зробити ні поділені на окремі «республіки міського права» городяни, ні селяни, ні відокремлене від тих і других вояцьке братство козаків). Відтак, чи різні версії «руського народу», сконструйовані тогочасними інтелектуалами й підхоплені сеймовими красномовцями¹¹⁸, мали відношення до реальності, чи були всього лиш грою розуму на потреби довколоунійної полеміки?

У «ментальній географії» малого шляхтича Яна / Йоакима Єрлича місця для якоїсь ідеологічної цілості («суспільства», «руського народу») не знайш-

лося. Це, проте, не виключає, що ідентичність більш освічених та більш заангажованих у публічне життя шляхтичів була інакшою, а принаймні – могла, серед іншого, включати в себе й почуття спільної «руськості». Один із варіантів такої колективної свідомості, що спиралася на «історичні докази» континуїтету княжої влади «від Руса» до князів Острозьких/Заславських, охоплюючи весь простір тодішньої Русі-України, був мною розглянутий на матеріалі панегіричного письменства¹⁴. Разючі відмінності поміж Єрличевою та «княжою» (княжих слуг і клієнтів) картиною світу показують, наскільки мозаїчним було моделювання себе й «своєї» групи в «донаціональну» добу. І наскільки обережно має ставитися історик до гучних декларацій інтелектуалів та полемістів XVII століття.

¹ Ця дефініція належить відомому польському соціологу Здиславу Хлевінському: *Chlewiński Z. Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna.* – Warszawa, 1992. – S. 22.

² *Jerlicz J. Latopisiec abo kroyniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów* / Wyd. K. W. Wójcicki. – Petersburg, 1853.

³ *Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий.* – Т. 2. – СПб., 1859; *Исторические песни малорусского народа с объяснениями* Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. 2. – К., 1875; *Франко І. Студії над українськими народними піснями.* – Львів, 1913; *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. 8–9. – К., 1995–1996 (перше видання 8-го тому – 1913 і 1916 рр., 9-го – 1928 і 1936 рр.).

⁴ Принагідно зазначу непоцінованість аналогічного джерела – щоденника католика-русина з Київщини Яна Дробиша-Тушинського: *Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego* / Wyd. Adam Przyboś. – Wrocław–Kraków, 1954.

⁵ Пор. останній у часі біографічний шкіц: *Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie.* – Kraków, 2002. – S. 67–70.

⁶ *Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії.* – Вип. 4. – К., 2004. – С. 135–188; біографія Йоахима Єрлича. – С. 160–176.

⁷ Уточнення імені див. там само. – С. 175–176.

⁸ Там само. – С. 156.

⁹ Її згадано під 1602 р. як школу «писма словенского, грецкого и латинского»: *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов* [далі – *Памятники*]. – К., 1859. – Т. 4. – С. 38.

¹⁰ Згадана під 1563 р.: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* – СПб., 1862. – Т. 1 (1361–1598). – С. 153.

¹¹ Думку про її існування підтримували Ігнацій Лукашевич та Степан Голубев (*Łukasiewicz I. Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do*

- roku 1794. – Rozpań, 1846. – Т. 1. – S. 350; Голубев С. История Киевской Духовной академии. – Вып. 1: Период домогилянский. – К., 1886. – С. 146–147), натомість Костянтин Харлампович категорично заперечував: Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898. – С. 347–348.
- ¹² Літопис опубл.: о. Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – К., 2002. – С. 73 (обґрунтування дати. – С. 61).
- ¹³ Тесленко І. Родинний клан Єрличів. – С. 165.
- ¹⁴ Це вислів зі скарги 1643 р. житомирського регента Діонісія Черкаса Висоцького на одного зі своїх недбалих учнів: Центральний державний історичний архів у м. Києві [далі – ЦДІАУК]. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 294–295 зв.
- ¹⁵ Про кар'єрні перспективи людей цього середовища див.: Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори-приятелі: хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 111–144; див. також мою розвідку: Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII ст.) // Джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Львів, 2004. – С. 320–357.
- ¹⁶ Ширше про це див.: Jakovenko N. Zur Frage der Wechselwirkung zwischen Lateinischer und Kyrilischer Schrift in der Ukraine (Ende des 16. – I Hälfte des 17. Jahrhundert) // Scrittura è civiltà. – Roma, 1984. – Vol. 8. – P. 161–184; її ж. Просвещение и школа на Украине в XIV–XVII вв. // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. – Москва, 1989. – С. 277.
- ¹⁷ Про структуру та діяльність канцелярії Руської метрики див. ґрунтовне дослідження: Кеннеді Грімстед П. Передмова. Руська серія Коронної метрики // Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673. – К., 2002. – С. 32–139. Див. також: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог–Львів, 2002.
- ¹⁸ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 182.
- ¹⁹ Огляд джерел див.: Тесленко І. Родинний клан Єрличів. – С. 167–169.
- ²⁰ Там само. – С. 169.
- ²¹ Ігор Тесленко датує виїзд із Києва 1650 р. (Там само. – С. 174), але цьому суперечить насичений візуальними деталями Єрличів опис в'їзду в Київ Януша Радзивила 1651 р., згадки про поховання родичів 1651–1652 р., а також опис сеймику Київського воєводства 1652 р.
- ²² Там само. – С. 175.
- ²³ Там само. – С. 163–164.
- ²⁴ Kozerska H. Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej. – Warszawa, 1960. – S. 113.
- ²⁵ Возняк М. Українські пісні й польські вірші з «Літописця» Єрлича // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. CLI. – С. 135.

- ²⁶ Детально описаний у праці: *Pulaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasińskich.* – Warszawa, 1915. – S. 406–408.
- ²⁷ Записку Ваксмана Ігор Тесленко опублікував у додатках до своєї статті: *Тесленко І. Родинний клан Єрличів.* – С. 187–188.
- ²⁸ Там само. – С. 187.
- ²⁹ Пор. примітку до видання 1922 р.: «Нове видання було приготовлене пок. Орестом Левицьким [† 9.V.1922. – Н. Я.] в збірці літературних матеріалів XVI–XVIII ст., розпочатій Київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 р. Випущеним цього тому я не бачив» (*Історія України-Руси.* – Т. 8. – Ч. 2. – С. 200).
- ³⁰ Цит. за: *Журба О. І. Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії і діяльності.* – К., 1993. – С. 171.
- ³¹ Там само. – С. 117.
- ³² Це стосується й цитат: я подаватиму їх за орфографією цього видання, де текст не зазнав уживаної у сучасній польській археографії модернізації, себто залишатиму *śnieg* замість *śnieg*, *ktory* замість *który* та ін.
- ³³ *Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie.* – S. 86–87.
- ³⁴ *Czermak W. Kilka słów o pamiętnikach polskich XVII wieku // Eiusdem. Studia historyczne.* – Kraków, 1901. – S. 257.
- ³⁵ *Тесленко І. Родинний клан Єрличів.* – С. 173. – Прим. 245.
- ³⁶ «Київську смугу» умовно рахую, починаючи від діаріуша Хотинської війни, вочевидь скопійованого вже після осідання Єрлича чи то в монастирі, чи в Бикові, а «волинську» – від першого запису 1653 р.
- ³⁷ Наводячи приклади, я спиратимуся на записи щоденникового й мемуарного характеру, що належать самому Єрличу, бо географія уписаних ним до тексту вставок, зрозуміло, ширша, особливо коли ці вставки стосуються віддалених від України подій – наприклад, шведського просування у Польщу під час Потопу, військових дій у рокоші Єжи Любомирського, Голембської конфедерації тощо.
- ³⁸ З цього типу записів є лише два винятки – згадки про «почесні» поховання 1642 й 1648 рр. в Луцьку: «w cerkwi bratskiej murowanej» (с. 84); «w cerkwi w monasteru bratskim» (с. 101).
- ³⁹ Це – термін Олексія Толочка, який пов'язує «видимість» стародавніх споруд та руїн Києва, а отже – й «оживлення» киево-руської історії у сприйнятті сучасників, із реставраційно-відбудовчими роботами Петра Могили та виходом у світ «Тератургеми» Афанасія Кальнофойського, до якої було додано плани міста із зображенням давніх святинь: *Толочко О. П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній перспективі.* – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 312–313.
- ⁴⁰ Ширше про це див.: *Яковенко Н. Символ «Богохраненого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С. 296–330.
- ⁴¹ Можливо, йдеться про одного з Отців Церкви, священномученика Мефодія († 311), автора екзегетичних праць, які входили до перекладних слов'янських збірників. За цей коментар дякую Сергієві Головащенко.

- ⁴² Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana. – Kraków, 1597. На те, що використано саме це видання, в якому опис подій доведено до 1586 р., вказує хронологія нотаток Єрлича, завершених 1580-ми.
- ⁴³ Зважаючи на зазначене вище незнання Єрличем латини, мав бути використаний польський переклад праці Кромера, здійснений Мартіном Блажевським: *Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich.* – Kraków, 1611 (про перекладача див.: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie.* – Т. 2. – Warszawa, 1964. – S. 36–37).
- ⁴⁴ Єрлич, як і багато інших тогочасних свідків, називає його Закшевським, себто ототожнює з реєстровим полковником Яном Закшевським, попередником Кричевського на чигиринському полковництві.
- ⁴⁵ Пор. помітніші узагальнювальні праці початку ХХ ст.: *Ефименко А. История украинского народа.* – СПб., 1906 (сторінки вказано за перевиданням: К., 1990. – С. 165–171, 222–223 та ін.); *Jabłonowski A. Ukraina // Eiusdem. Pisma.* – Т. 3. – Warszawa, 1910. – S. 1–3.
- ⁴⁶ *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. 1. – Львів, 1898 («Вступні замітки», цит. за перевиданням: К., 1991. – С. 2).
- ⁴⁷ Див., зокрема, розлогий коментар Вячеслава Липинського: *Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659 // Його ж. Твори. Історична секція, т. 3 / Ред. Л. Р. Білас і Я. Пеленський.* – Філадельфія, 1991. – С. 237–238 (републікація з віденського видання 1920 р.).
- ⁴⁸ Найпомітніша серед них: *Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів.* – Прага, 1936.
- ⁴⁹ Пор., наприклад: *Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny.* – Warszawa–Lublin, 1922. – S. 11–12.
- ⁵⁰ З-поміж польських істориків тут «першопрохідцем» став Владислав Серчик: *Serczyk W. Historia Ukrainy.* – Wrocław etc., 1979 (2-ге вид. 1990 р.); *Його ж. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.* – Kraków, 1984 (2-ге вид. 1986 р.); *Його ж. Na pionącej Ukrainie.* – Kraków, 1998.
- ⁵¹ *Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.).* – К., 1998. – С. 98–105.
- ⁵² Пор. для прикладу: *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* – Warszawa, 1985. – S. 35; *Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce.* – Kraków, 1989. – S. 1–2; *Borek P. Ukraina w staropolskich dziariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja.* – Kraków, 2001. – S. 9–13; *Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653.* – Cambridge Mass., 1985. – P. XIII–XIV; *Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine.* – München, 1994. – S. 17–21.
- ⁵³ Про розширення цього поняття див.: *Сас П. Політична культура...* – С. 98–105; *Borek P. Ukraina w staropolskich dziariuszach...* – S. 9–13; *Хорошкевич А. Л. Лабиринт политико-этногеографических наименований Восточной Европы середины XVII в. // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin.* – Warszawa, 2004. – S. 411–432.
- ⁵⁴ Книшин, 28.I.1567 р. (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далі – Архив ЮЗР]. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 158).

- ⁵⁵ Цит. за публікацією Анджея Томчака в: *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa, 1960. – Т. VI. – Cz. 2. – S. 343.
- ⁵⁶ Варшава, січень 1580 р. (Архів ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 12). Ширший коментар до освоєння польською канцелярською практикою поняття «Україна» див. у переданій мною до друку статті «Choice of Name versus choice of Path (The Names of Ukrainian Territory from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century)».
- ⁵⁷ *Diaryusze sejmowe r. 1585 / Wyd. Aleksander Czuczynski // Scriptorum Rerum Polonicarum*. – Т. XVIII. – Kraków, 1901. – S. 321.
- ⁵⁸ Декрет у спорі овруцьких зем'ян зі старостою: Варшава, 19.IV.1613 р. (Архів ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 394).
- ⁵⁹ Лист до великого коронного гетьмана Яна Замойського: Сенява, 7.V.1600 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich [далі – AGAD, AZ]. – Rps. 703. – Nr. 18).
- ⁶⁰ Обидва записи зроблено власноручно у «Книзі чуд» Жировицького монастиря: Івана Грабини 5.III.1626 р., Лойовського 6.VIII.1634 р. (Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів [далі – ЛНБ], ф. МВ-393 (Бібліотека оо. василіян у Львові). – С. 20, 82–83.
- ⁶¹ Лист до київського воєводи Томаша Замойського: Яричів, 8.X.1621 р. (AGAD, AZ. – Rps. 725. – Nr. 67).
- ⁶² Універсал гетьмана Війська Запорозького Григорія Ізоповича: грудень 1606 р. (Архів ЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 152).
- ⁶³ *Scibor-Marchocki M. Historia wojny moskiewskiej / Wyd. przez Redakcją Orędownika*. – Poznań, 1841. – S. 9 (запис 1607 р.).
- ⁶⁴ Жовква, 20.XI.1614 р. (Архів ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 196).
- ⁶⁵ Реляція о. Петронія Ласка Адамові Киселю: Б. м., після 27.VI.1648 р. (*Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła*. – Т. 2: Polska w r. 1648. – Lwów, 1869. – S. 363).
- ⁶⁶ Діаріум Білоцерківської кампанії 1651 р. Анджея Мясковського (*Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651) / Opracował Mirosław Nagielski*. – Warszawa, 1999. – S. 272).
- ⁶⁷ Львів, 15.IX.1648 р. (Памятники. – К., 1898. – Т. 1 (2-ге вид.). – С. 296).
- ⁶⁸ *Nekanda Trepka W. Liber generationis plebeanorum («Liber Chamorum»)* / Opracował Rafał Leszczyński. Wyd. 2-ic. – Warszawa, 1995. – S. 459 (№ 2355).
- ⁶⁹ Там само. – С. 460 (№ 2370).
- ⁷⁰ Там само. – С. 302 (№ 1477).
- ⁷¹ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 46. – Арк. 118 зв. (Скаргу Закусила було подано до Луцького гродського суду).
- ⁷² Жалобна поема «*Epicedion*» вийшла друком у Кракові 1585 р.; республікована в додатку до праці: *Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки*. – К., 1904. – С. 163–220; цит. с. 176, 200.

- ⁷³ Опубл.: Уляновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // «Український історичний журнал». – 1989. – № 2. – С. 107–120; 1989. – № 5. – С. 103–114. Міркування про авторство й час появи тексту. – С. 109–113 (№ 2); цит. с. 109 (№ 3).
- ⁷⁴ Володимир, 15.XII.1671 р. (Архів ЮЗР. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 308).
- ⁷⁵ Володимир, 14.I.1676 р. (Там само. – С. 366).
- ⁷⁶ *Diariusz sejmu koronnego 1669 r.* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. – Kraków, 2004. – S. 34.
- ⁷⁷ *Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku* / Opracowali Kazimierz Przyboś i Marek Ferenc. – Kraków, 2004. – S. 49.
- ⁷⁸ На таке окреслення натрапляємо часто: пор., для прикладу, лист галицького стольника Анджея Мясковського з табору під Біличками 1.VIII.1651 р. (Памятники. – К., 1898. – Т. 2 (2-ге вид.). – С. 592); реляцію Александра Веловейського з-під Жванця 29.XI.1653 р. (*Michałowski J. Księga pamiętnicza* / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel [далі – *Księga pamiętnicza*]. – Kraków, 1864. – S. 692); лист коронного обозного Анджея Потоцького з табору під Котельнею 25.X.1659 р. (Памятники. – К., 1898. – Т. 3 (2-ге вид.). – С. 382) та ін.
- ⁷⁹ Короткий критичний аналіз цих чуток (на відміну від теперішніх спроб тлумачити їх як доказ державотворчої «програми» Хмельницького вже на початку війни) подав Михайло Грушевський (Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 11–12).
- ⁸⁰ Це вислів із меморіалу на сейм 1658 р. познанського воєводи Яна Лещинського: Берлін, 2.VIII.1658 р. (*Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.* – Львів, 1994. – С. 77).
- ⁸¹ *Opisanie woyny kozackiej, to jest buntów Chmielnickiego* (ЛНБ, ф. 5 (Оссолінські), од. зб. 2098/II. – Арк. 22 зв.). Цит. за: *Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach.* – S. 12.
- ⁸² Володимир, 29.I.1593 р. (Архів ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 49).
- ⁸³ Опубл.: *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. – К., 1971. – С. 131 (запис під 1607 р.).
- ⁸⁴ Лист з табору «pod Balań», 5.XI.1653 р. (*Księga pamiętnicza.* – S. 678).
- ⁸⁵ Цитати взято з атрибутованих Мелетію Смотрицькому творів «*Verificatia niewinności*» та «*Obrońca verificaciey*» (обидва 1621 р.) й «*Elenchus pism uszczypliwych*» (1622 р.). Цит. за републікацією: Архів ЮЗР. – К., 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 324, 376.
- ⁸⁶ Луцьк, 1.IV.1586 р. (Архів ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 633).
- ⁸⁷ Лист до примаса: Гоща, 7.VI.1648 р. (цит. за: *Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych...* – S. 337).
- ⁸⁸ Луцьк, 7.II.1667 р. (Архів ЮЗР. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 211).
- ⁸⁹ Луцьк, 8.III.1653 р. (Там само. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 446).
- ⁹⁰ Луцьк, 20.VIII.1669 р. (Там само. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 277, 279).
- ⁹¹ Меморіал Перетяткевича подано до запису в луцьких гродських книгах 23.XI.1683 р. (Памятники. – К., 1898. – Т. 1 (2-ге вид.). – С. 345).
- ⁹² *Bratkowski D. Świat po szczęści przezyrzany.* – Kraków, 1697 (цит. за перевиданням: *Братковський Д. Świat po szczęści przezyrzany.* Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 150, 320, 324).

- ⁹³ Це вислів із запису 1667 р. про переміщення татар «на Ukraїnie około Humania, Braclawia i Wipnicy» (с. 298). Важко сказати, чи йдеться про формулювання самого Єрлича, чи дану фразу запозичено з «листів-новин». На користь другого свідчить те, що в інших випадках Єрлич ніде не називає Брацлавщину «Україною».
- ⁹⁴ Скарга до Володимирського городу 31.XII.1602 р. (Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 489).
- ⁹⁵ *Nekanda Trepka W. Liber generationis plebeiorum.* – S. 94 (№ 219), 111 (№ 314), 126 (№ 395), 191 (№ 790), 211 (№ 914), 346 (№ 1734), 463 (№ 2381).
- ⁹⁶ Табір під Прилукою, 29.VI.1648 р. (Księga pamiętnicza. – S. 95).
- ⁹⁷ Про підготовку до нього після невдалої спроби об'єднавчого Львівського синоду 1629 р. ширше див.: *Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653.* – Cambridge Mass., 1985. – P. 117–128; *Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* – К., 1989. – С. 148–156.
- ⁹⁸ Зіставлення свідчень див.: *Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine...* – P. 306 (прим. 71).
- ⁹⁹ Див. виклад володимирських «пунктів» у додатках до праці: *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования).* – К., 1883. – Т. 1. – С. 379–380.
- ¹⁰⁰ Апеляції до Вісли, як рубежа між Руссю й Польщею, у джерелах XVII ст. безліч. Не виключено, що в руському середовищі цей топонім міг оформитися як дзеркальне відображення символічного статусу Вісли в польській писемності тих часів.
- ¹⁰¹ Аналіз відмінностей між природою регіоналізму в Західній Європі та Речі Посполитій і, зокрема, Україні див.: *Sysyn F. E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies.* – 1982. – Vol. VI. – Nr. 2. – P. 167–171.
- ¹⁰² Там само. – С. 172.
- ¹⁰³ Там само. – С. 172, 174–180.
- ¹⁰⁴ *Тесленко І. Родинний клан Єрличів.* – С. 137–160; про «Івана Юрлова» (найімовірніше, рівненського боярина Острозьких на ім'я Єрля). – С. 146–149.
- ¹⁰⁵ Це вислів із заповіту 24.IX.1641 р. одного з київських антитринітаріїв Криштофа Макаревича-Івашенцевича; його фрагмент опубл.: *Rulikowski E. Opis powiatu kijowskiego / Wyd. M. Dubiecki.* – Kijów-Warszawa, 1913. – S. 160.
- ¹⁰⁶ Формула присяги розпочиналася словами: «Я [N] присегаю Пану Богу в Троицы єдиному». Антитринітарії відкидали догмат про триєдину сутність Бога.
- ¹⁰⁷ Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 772.
- ¹⁰⁸ Глинськ належав кн. Владиславу Домініку Заславському, який проголосив обов'язковою унію у своїх волинських маєтках ще універсалом від 16.II.1630 р.: *Довбищенко М. В. Уніатська Церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект) // Архів Української Церкви.* – Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упорядник М. В. Довбищенко. – К., 2001. – С. 32.

- ¹⁰⁹ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 261.
- ¹¹⁰ Насправді С. Конецпольський на час смерти Хмелецького ще був польним гетьманом, а уряд великого гетьмана вакував; привілеї на велику гетьманську булаву Конецпольський отримав 5.IV.1632 р. (Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. – Kórnik, 1992. – S. 43).
- ¹¹¹ Жулкевський був польним гетьманом у 1588–1618, коронним у 1618–1620 рр., а Конецпольський, відповідно, у 1618–1632 та 1632–1646 рр. (Там само. – С. 42–43, 46).
- ¹¹² Там само. – С. 46.
- ¹¹³ Миколай Потоцький був великим коронним гетьманом з 19.X.1646 до листопада 1651 р. (Там само. – С. 43).
- ¹¹⁴ Ян Собеський був польним гетьманом з 30.IV.1666 р., а привілеї на велику булаву отримав 5.II.1668 р. (Там само. – С. 43, 46).
- ¹¹⁵ Анджей Зайончковський кваліфікує цей тип свідомості, піднесений до рангу ідеологічної доктрини, як «своєрідний расизм»: *Zajaczkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura.* – Warszawa, 1993. – S. 50–51.
- ¹¹⁶ Його й досі єдиний аналіз під цим кутом зору див.: *Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки НТШ.* – 1898. – Т. 2–3. – Кн. 3–4. – С. 1–114 (ця розвідка передрукована у повному зібранні творів Франка зі значними скороченнями: Т. 31. – С. 188–253).
- ¹¹⁷ Див. про це детально: *Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1597–1652.* – Warszawa, 1995. – S. 29 *passim*.
- ¹¹⁸ Пор. зіставлення версій «руського народу» Мелетія Смотрицького та Касіяна Саковича: *Frick D. A. «Foolish Rus'»: On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasian Sakovyč // Harvard Ukrainian Studies.* – 1994. – Vol. XVIII. – Nr. 3–4. – P. 210–248. Детальніше про поняття «народ» у Смотрицького: *Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj.* – Cambridge Mass., 1995. – P. 227–245. Про «руський народ» у розумінні Адама Кисля: *Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine...* – P. 104–114. Більш загальні огляди концепцій «народу» в тогочасному руському письменстві див.: *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa kozaczyzny i szlachty ukraińskiej...* – S. 36–146; *Sysyn F. E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies.* – 1986. – Vol. X. – Nr. 3–4. – P. 393–423; *Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.).* – К., 1998. – С. 57–60; *Plakhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.* – Oxford–New York, 2001. – P. 145–162.
- ¹¹⁹ *Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Ї ж. Паралельний світ.* – С. 231–269.